



ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Ольги Вячеславівни Радчук

«Семантика засобів вираження поняття «відсутність»

у російській мові: лінгвокогнітивний аспект»

(Дніпро, 2020),

подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.02.02 – російська мова

Обговорювана дисертація О. В. Радчук пов'язана з антропоцентричною спрямованістю сучасної лінгвістики й особливою значущістю досліджень у цьому напрямку. Важливість вивчення феномена «відсутність» із позицій когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології визначається нахилом людського мислення сприймати й оцінювати навколишній світ у предметних, просторових, темпоральних категоріях. Ольга Вячеславівна Радчук визначає необхідність комплексного дослідження феномену «відсутність» як нульового компонента опозиції буття / небуття. На цей час існує достатня кількість філософських праць, в яких вирішується питання буття / небуття, чимала кількість робіт, присвячених онтологічним і феноменологічним проблемам російської мови кінця ХХ століття. У центрі обговорюваного дослідження знаходиться поняття 'відсутність' в російській мові. Проте актуальність дослідження Ольги Вячеславівни Радчук полягає в тому, що, незважаючи на низку сучасних лінгвокультурологічних і, переважно, філософських і лінгвофілософських досліджень, в яких порушено проблематику «відсутності» (Н. Р. Суродіна, В. М. Топоров, М. Хайдеггер, П. В. Шубін, М. Н. Епштейн та ін.), усе ж не було визначено, по-перше, номенклатури мовних одиниць, що беруть участь у вербалізації цього поняття; по-друге, особливостей концептуалізації та категоризації у рамках російської мовної картини світу з позицій когнітивного та лінгвокультурологічного підходів.

Отож, на мій погляд, обговорювану наукову роботу Ольги Вячеславівни Радчук можна віднести до тієї категорії досліджень, в яких авторка, як, втім і багато сучасних лінгвістів, звертає увагу на феномен «російського порожнього простору», на «спустошеність сучасних мовних і культурних форм» (Російська мова кінця ХХ століття, 1996).

Об'єктом дослідження в дисертації є дискурсивне відтворення поняття «відсутність» у знакових одиницях російської мови. **Предметом** дослідження обрано семантику вербальних одиниць мови і невербальних способів, які репрезентують поняття «відсутність» у когнітивному аспекті.

Своє **завдання** авторка дисертації вбачає в теоретичному узагальненні та описі семантики засобів репрезентації поняття «відсутність» у системі російської мови, у виявленні лінгвокультурних і ментальних когнітивних особливостей реалізації поняття «відсутність» в російській мові, в поясненні з когнітивних позицій механізмів формування даного поняття в мовній системі російської мови.

Складність об'єкта, об'ємний матеріал дослідження поставили дисертантку перед доволі складними завданнями, з якими вона, як на мене, в цілому повністю впоралася. Варто наголосити на тому, що ці завдання досить прозоро сформульовані і, на мою думку, вони стали основою для подальшого висвітлення розглядуваних питань у такій монографічній праці, якою є докторська дисертація. Щоправда, деякі з них варто було б, як на мене, дещо уточнити чи переформулювати.

Приваблює у роботі те, що його авторка постійно звертається до полеміки з приводу тієї чи тієї проблеми змісту категорії та понять, не уникає дискусійних моментів, намагається висловити й обґрунтувати власну точку зору. Так, цілком справедливо авторка дисертації визнає *відсутність* як особливий стан розуму й сприйняття, очищене від усіляких пасток свідомості, які підстерігають людини на кожному кроці. Це спосіб бачення світу в його первісній сутності, без суб'єктивної оцінки, без ярликів. Наголошую, що саме такий погляд на світ не властивий західній культурі і тому не знаходить відображення в російській мові. Якщо в східній філософії *відсутність*

розглядають в якості стану розуму і сприйняття, то на заході основна увага до проблеми *відсутності* отримала висвітлення в рамках онтологічної категорії небуття, яка залишається предметом дискусії серед науковців і до цього часу.

Фактичним матеріалом для дослідження стали різнорівневі мовні одиниці, основні семантичні компоненти яких експлікують поняття «відсутність», адже перенесення акценту з дослідження самодостатньої «мовної системи» на аналіз концептуально-понятійної системи, здійснюваний у лінгвокультурологічних дослідженнях останніх років, не призводить до втрати об'єктивності та єдності лінгвістичних теорій. Це створює, на мій погляд, методологію та теоретично обґрунтовану перспективну програму концептуальних досліджень, спрямованих на розкриття ролі як мовних, так і позамовних чинників у концептуальному опануванні світу.

Методологічною базою дослідження Ольга Вячеславівна Радчук називає закони діалектичного розвитку мови, під якими вона розуміє системність мови, тісний зв'язок мови та мислення, єдність форми та змісту, перехід кількості в якість, закон заперечення заперечення. Тому обговорюване дослідження багато в чому цікаве саме порушуваними у ньому питаннями відображення в мові особливостей національного мислення, психології, культури, які викликані необхідністю створення суцільної концепції співвідношення мови й мислення, мови й культури.

Методи дослідження (описовий, порівняльний, типологічний, компонентного і семного аналізу та ін.), якими послуговується авторка дисертації, випливають із загальної методологічної бази і повною мірою сприяють вирішенню поставлених у роботі завдань.

Новизна отриманих результатів полягає в поданні та описі семантики визначених вербальних і невербальних засобів, які репрезентують поняття «відсутність» у російській мові. Уперше в дисертації представлено й обґрунтовано принципи опису семантики засобів виявлення поняття «відсутність». Новими є запропоновані авторкою аспекти інтерпретації на основі прототипного описування, поєднаного з синхронно-діахронним аналізом.

Апробація роботи на багатьох Міжнародних науково-практичних конференціях, у 27 статтях та монографії засвідчує те, що її положення викликають зацікавлення українських та іноземних лінгвістів. А позаяк матеріал наукової роботи Ольги В'ячеславівни може мати практичне застосування у викладанні різних дисциплін філологічного профілю.

Представлена до захисту дисертація має чітку **структуру** та складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (418 позицій, із них 32 – іноземними мовами), та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить – 400 сторінок, обсяг основного тексту – 338 сторінок.

У першому розділі **«Теоретична платформа і передумови дослідження поняття «відсутність» у російській мові»** авторка робить критичний огляд існуючих у лінгвістиці точок зору та позицій науковців щодо абстрактних понять, зокрема щодо поняття «відсутність».

Одразу хочу зупинитися на позитивних моментах цього розділу.

Ольга В'ячеславівна цілком дотримується позиції Олени Самуїлівни Кубрякової, що ономасіологічне описування є тією ланкою, яка поєднує дослідження українського й російського мовознавства з зарубіжним когнітивним підходом, і реалізовано це Ольгою Вячеславівною у двох робочих теоріях дисертації: 1) теорії понятійної категорії та 2) теорії номінації.

У рецензованій дисертації на глибокому філософському і лінгвальному рівнях розглянуто та проаналізовано історично сформовані підходи до пізнавальної діяльності людини в світлі ключових філософсько-культурних і лінгвокультурологічних ідей, а також визначені сучасні уявлення про природу ментальної репрезентації. Здобувачка визнає, що для лінгвістики характерне уявлення про репрезентацію як про «конститутивну функцію знака, яка презентує знак і сама постає як знаковий феномен». Спираючись на концепцію ментальної репрезентації, услід за О. С. Кубряковою, Ольга Вячеславівна цілком справедливо стверджує, що це одночасно і процес, і одиниця знакового та символного представлення світу в голові людини. Доречно також зазначити, що інтерпретація мовних термінів і понять щодо досліджуваної

проблеми в тексті дисертації О. В. Радчук перетинається з позицією Олени Михайлівни Позднякової у питанні дослідження лінгвокультурних феноменів, а саме в погляді на те, що «у наш час у рамках когнітивного підходу репрезентація — це не тільки ставлення "реальний світ — мова", але й ставлення "реальний світ — свідомість"». Отак, можна сказати, що наукову роботу О. В. Радчук можна віднести до тієї категорії досліджень, які сучасна лінгвістика вважає дуже важливим для вирішення проблеми ментальної репрезентації.

Описуючи настільки важливі та складні філософські питання інтерпретації та репрезентації поняття відсутність, О. В. Радчук справедливо апелює до аналізу позначених дискусійних питань, по-перше, психологів; по-друге, логіків; по-третє, когнітивістів, адже поняття *відсутність* на різних рівнях мовної системи не представлено в когнітивному плані та потребує пояснення причин «порожніх» клітин у структурі мови.

Цілком погоджуюся з О. В. Радчук у тому, що своєрідність, національна специфіка кожної мови проявляється в неповних або, так званих, «дефектних» парадигмах.

Другий розділ «Методологічні засади дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті» присвячено опису когнітивної лінгвістики як фрагменту когнітології. Авторка спирається на міждисциплінарні науки, зокрема психологію, філософію, етнографію та інші суміжні з лінгвістикою науки про людину, на психологічне підґрунтя щодо формування абстрактних понять й їхньої подальшої репрезентації в мові.

Дослідницький шлях, окреслений у роботі (феномен — поняття — концепт — поле), дозволив авторці описати взаємозв'язки і перетин явищ різних рівнів мови. Феноменологічний аналіз поняття *відсутність* дав можливість показати зв'язок структури значення з образами реальності / ірреальності у свідомості. Понятійний аналіз дозволив підійти до опису першої характеристики поняття — ознаково-понятійної. Вибудовування внутрішньої структури поняття та зовнішнього середовища у вигляді смислових полів проведено Ольгою Вячеславівною в межах проблеми співвідношення

лінгвістичних та екстралінгвістичних компонентів у структурі значення мовних одиниць.

Першою сходинкою в описуванні феноменологізації «відсутності» у дисертації стало виокремлення основних ознак поняття «відсутність», які носять характер заперечення: непрояв, неясність, порожнеча, незмістовність, позбавлення чогось та ін.

У третьому розділі «Процес формування поняття «відсутність» у російській мові (діахронічний аспект)» описано поняття «відсутність» у довербальній та невербальній комунікації, визначено особливості репрезентації цього поняття у пареміях, здійснено опис явища конвергенції вербальних і невербальних засобів в актуалізації поняття «відсутність» під впливом внутрішньо культурного трансферу.

Четвертий розділ «Лексико-семантична та дериваційна експлікація особливостей репрезентації поняття "відсутність"» присвячено аналізу словотворчих процесів та їх особливостей у експлікації поняття відсутність у російській мові.

П'ятий розділ дисертації описує поняття «відсутність» у граматичній системі (граматичні лакуни, суплетивізм).

Через застосування в дисертації холістичного підходу, а також достатній обсяг фактичного матеріалу та його ґрунтовну інтерпретацію, О. В. Радчук дійшла серйозних, оригінальних та науково нових загальних висновків щодо природи поняття «відсутність», його місця у лінгвістиці. Дисертація цілком відповідає сучасним нормам логіки науки, адже має два ступені абстракції: 1) ступінь спостереження та 2) ступінь конструктів.

Серед безумовних здобутків Ольги Вячеславівни Радчук можна назвати подачу та описування семантики вербальних і невербальних способів, які репрезентують поняття «відсутність» у російській мові; обґрунтування принципів опису семантики засобів вираження цього поняття; здійснення комплексного когнітивного дослідження репрезентації абстрактного поняття *відсутність* у системі російської мови на основі бінарного протиставлення наявність vs відсутність, що має онтологічну природу. Ці наукові

спостереження є вагомим внеском у теорію та філософію мови, когнітивну лінгвістику, лінгвокультурологію не тільки російської мови, але й мовознавства взагалі.

Висновки представленого до захисту дослідження є чіткими, конкретними та добре обґрунтованими. У дисертації отримала подальший розвиток теорія асиметрії мовної системи з опертям на теорію опозицій, на протиставлення наявності vs відсутності, провідну роль в якому відіграє марковане поняття *відсутність*; проаналізовано об'єктивність інтерпретації поняття *відсутність* у тлумачних і академічних словниках. Новим стало виокремлення лексико-семантичних та функціональних диференційних ознак для поняття «відсутність» у системі російської мови.

Великий обсяг матеріалу дослідження та ретельність його аналізу (більш за все, вражає кількісними даними третій та четвертий розділи) дозволяє говорити про здійснену авторкою велику роботу у ідейному напрямі мовознавства, що дає підґрунтя для подальших наукових розвідок зазначеної проблеми вже на новому теоретичному рівні. Отже, правомірно говорити про перспективність проблеми дослідження О. В. Радчук.

Відповідні частини дисертації та додатки можуть слугувати майже готовим довідником із теорії мовознавства, що також дозволяє визначити практичну цінність рецензованої дисертації.

Кваліфіковане використання сучасних методів аналізу, достатній обсяг матеріалу, його глибокий кількісно-якісний аналіз, критичне осмислення результатів інших досліджень близької проблематики зумовлює високий рівень рецензованого дослідження.

Однак, попри позитивну оцінку докторської дисертації О. В. Радчук, деякі твердження викликають запитання, деякі видаються дискусійними або недостатньо аргументованими. Отож, варто зауважити на такому:

1. Чи вбачає авторка дисертації принципову різницю між двома поняттями, а саме «дефектність парадигм» і «парадигматичні лакуни»?
2. Аналізуючи в функціональному аспекті словотвірні парадигми субстантивів і ад'єктивів (розділ 1), на мій погляд, бажано було говорити не про

протиставлення словотвірних типів із наявністю / відсутністю афіксального елемента, а про мотиваційні поля як одиниці дослідження системних відношень похідної лексики, оскільки саме елементи такого поля знаходяться з центром (мотиватором) в ієрархічних зв'язках і в паралельних відношеннях між собою завдяки першому загальному компоненту, що відповідає центру поля. Ієрархічні та паралельні зв'язки в полі згущують мережі його семантичного простору.

3. У обговорюваній дисертації на матеріалі новітніх досліджень, які перебувають на перетині філософії мови та теоретичної лінгвістики, авторка здебільшого вживає термінологію логіки, логічних операцій, зокрема предикатної логіки, а не формальної семантики. Враховуючи, що дисертація є з лінгвістики, думаю, доцільно було б більше уваги приділити твердженням Бертрана Рассела, а не Готліба Фреге у питанні кванторних визначень, адже саме Б. Расселу належать розробка і аналіз складників семантичної експлікації кванторів, визнання категорематичної семантики для квантових виразів. А щодо кванторів у семантиці — звернутися до наукових розвідок Яакко Хінтака, Рудольфа Карнапа та ін., а не обмежувати аналіз лише рамками логіки, бо подальший опис бінарних опозицій Ольга Вячеславівна розглядає саме з позиції логоцентризму, а не лінгвістичної семантики.

Тож, визначаючи «квантори» (розділ 1 стор. 44 і далі), чи не варто було говорити про квантифікацію відповідно до термінології сучасної формальної семантики, тобто парадигми формального дослідження структурних аспектів значення виразів природної мови через теоретико-модульний (і не тільки) аналіз?

4. Не зовсім вдалим, як на мене, є визначення авторського розуміння прототипу. Бажано, щоб авторка дисертації пояснила, чому, описуючи когнітивні аспекти репрезентації того чи того явища, Ольга Вячеславівна Радчук апелює до психології, а не до когнітивних моделей, прототипічних семантичних зрушень, асоціацій і, відповідно, до логічних операцій?

5. Щодо питання лексико-семантичної та дериваційної експлікації особливостей репрезентації поняття «відсутність» (розділ 4 п. 4.1 та 4.2),

думаю, варто було звернути увагу і показати, що похідні аналізовані слова можуть закріплюватися в мовній системі через словесне оточення з опорою на синонімічні, антонімічні, гіпонімічні й інші парадигматичні зв'язки, що повстають у результаті «перетину» одного слова з іншим у лексичній системі мови, тобто на зовнішньому (міжсловному) рівні парадигматичних відношень, тому що слова одного кореня, ускладнені афіксами, можуть мати різний ступінь семантичної віддаленості. Останнє є визначальним фактором щодо уподібнення слів до таких, між якими можна углядіти, скажімо, паронімічні або синонімічні відношення.

6. На жаль, робота не позбавлена стилістичних огріхів. Подекуди трапляються русизми.

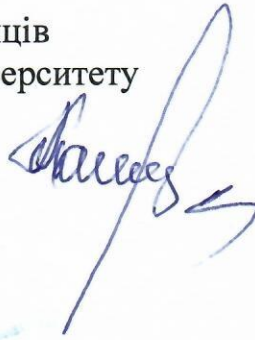
Проте висловлені зауваження, які здебільшого є дискусійними та мають рекомендаційний характер, не применшують теоретичного та практичного значення рецензованого наукового дослідження. Дисертація «Семантика засобів вираження поняття "відсутність" в російській мові: лінгво-когнітивний аспект» як монографічне дослідження якісно збагачує наукові погляди лінгвістів на уявлення про особливості окремих мало або зовсім не досліджених понять, на визначення їхньої ролі в мові та картині світу. Результатом такої роботи є визначення лексичних і граматичних кластерів у системі російської мови, які так чи так ідентифікують категорію *відсутність*. Перспективним, як на мене, є подальше дослідження категорій і концептів-понять, які належать до сфери «третьої парадигми» філософії мови – прагматичної (чи, за Патрі'ком Серіо', «четвертої», тобто когнітивної).

Матеріали дисертації отримали широку апробацію у вигляді: 1 (одної) монографії (18 др. арк), 19 одноосібних статей у фахових виданнях України, 4 статей — у наукових виданнях за кордоном (1,75 др. арк.), 4 статей в інших виданнях; апробовані в матеріалах 6 Міжнародних науково-практичних конференцій. Бібліографія оформлена відповідно до чинних вимог ДАК МОН України.

Зміст дисертації й автореферату свідчить, що робота Ольги Вячеславівни Радчук є завершеним дослідженням актуальної лінгвістичної

проблеми, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова.

Доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри перекладу
та лінгвістичної підготовки іноземців
Дніпровського національного університету
Імені Олеся Гончара



Ю.О. Шепель

Учений секретар
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара



Т. В. Ходанен